

הרב חנוך וקסמן פרשת וישלח

יותר יעקב לבדו

הקשיים בהבנת סיפור המאבק

בלילה לפני פגישתו עם עשיו, מתמודד יעקב עם אורח מסתורי:

ויותר יעקב לבדו, ויאבק איש עמו עד עלות השחר.
וירא פי לא לכל לו, ויגע בכף ירכו, ותקע כף ירך
יעקב בהאבקו עמו.
(כב:כב-כו)

פצוץ אך לא מובס, יעקב מסרב לשחרר את הזר עד שיקבל את ברכתו (לב:כז). הלה, בתגובה, קורא לו ישראל, "כי שרית עם אלוקים ועם אנשים ותוכל" (לב:כח-כט). בהתבסס על דברים אלו יעקב מסיק שלא היה זה אדם רגיל; הוא קורא למקום פניאל כי הוא סבור שהוא נפגש עם הקב"ה או משהו מטעמו, ובמילותיו של יעקב עצמו: "כי ראיתי אלקים פנים אל פנים ותנצל נפשי" (לב:לא).

הסיפור מלא קשיים כרימון: מיהו התוקף המסתורי? אם הוא מלאך בשליחות ה' - מדוע הוא נשלח? מהי משמעות הפציעה, הברכה ושינוי השם?

אנו עומדים במקומו של יעקב בקריאתנו את הסיפור, ותוהים יחד אתו על משמעות הדברים.

ניסיון בריחה כושל

השינוי בתכונותיו של יעקב

דבריו של הרשב"ם נותנים לנו מפתח ראשוני להבנת הסיפור בשלמותו. הרשב"ם סבור שסיפורנו מקביל לסיפור הבריחה של דוד מבנו, אבשלום (שמואל ב', יז:כא-כד). בשני הסיפורים הגיבורים קמים באישון ליל ומעבירים את המחנה שלהם לעברו השני של הירדן. פעלים משורש ע.ב.ר מופיעים שלוש פעמים בשני הסיפורים, והמעברים מתרחשים, כפי שמראה הרשב"ם, בערך באותו מקום, באזור מחניים; זהו המקום האחרון שיעקב היה בו, והמקום בו דוד עובר את הנהר. הרשב"ם מסיק ששני הסיפורים מתארים התחמקות ובריחה: כפי שדוד בורח מבנו, עצמו ובשרו, כך גם יעקב בורח מעשיו אחיו, כלומר משמעות ההקבלה היא כי יעקב מנסה להתחמק מעשיו.

נוכל לבסס יותר את הרעיון של רשב"ם אם נקרא את הסיפור על רקע הקשרו. בתחילת פרשת וישלח, יעקב מכין את עצמו לפגישה עם עשיו בעזרת דורון, תפילה ומלחמה. הוא מחלק את מחנהו לשתי מחנות, מתפלל לעזרת ה', ומיד לאחר ירידת הערב ואחרי שהוא משכיב את הבהמות והילדים לישון, הוא מכין מנחה לעשיו (לב:יד) ושולח אותה בידי עבדיו; בשלב הזה יעקב הולך לישון.

אולם, מייד לאחר שאנו קוראים כי יעקב הלך לישון, התורה מדווחת לנו כי הוא ער לחלוטין וכי הוא עובר את היבוק:

ותעבר המנחה על פניו, והוא לן בלילה ההוא במחנה. ויקם בלילה הוא, ויקח את שתי נשיו ואת שתי שפחתיו ואת אחד עשר ילדיו, ויעבר את מעבר יבק. ויקחם ויעברם את הנחל, ויעבר את אשר לו.
(לב:כב כד)

סביר להניח כי לא מדובר כאן בהכנה חדשה לפגישה עם עשיו, שהרי יעקב כבר עשה את כל הדרוש לפגישה (לא:ח-ט), אך בניגוד בולט לפיצול המחנה, יעקב מאחד אותו מחדש ומתחיל לנוע בסדר תנועה. השינוי ההופכי מתוכניות הקודמות מובלט על ידי תיאור הקימה בלילה, בניגוד ללינה בפסוק הקודם, לאחר סיום ההכנות; יעקב כנראה נמלך בדעתו ברגע האחרון. משהו קרה במהלך הלילה; משהו יצר אצל יעקב את הדחף לברוח בחסות החשכה.

הסיבה לשליחת המלאך

רשב"ם סבור, באופן הגיוני למדי, כי המלאך נשלח על מנת למנוע מיעקב מלברוח. מסקנה זו היא די ברורה: המלאך תופס את יעקב ברגע האחרון, אחרי שכל המחנה כבר עבר; הם נאבקים בבוץ (רש"י, ראב"ע לב:כב), על מנת שיעקב לא יוכל לברוח; כאשר המלאך רואה שיעקב מתגבר, הוא "נוגע" בירכו של יעקב וכך גורם לו, כנראה, לנקע שימנע ממנו להיעלם אל תוך הלילה.

אם כן, סיפור המאבק הוא סיפור של ניסיון בריחה שלא צלח; יעקב היסס ברגע האחרון, וה' שלח את המלאך כדי להכריח את יעקב לפגוש את עשיו. פציעתו של יעקב מנעה ממנו לברוח, והצלעה היא ראייה לעונשו על חוסר הציות שהפגין.

אולם, ישנן עדיין כמה שאלות שנשארו פתוחות: מהי משמעות ההברכה ושינוי השם? מדוע ה' דורש מיעקב מלכתחילה לפגוש את עשיו? למה לא לאפשר ליעקב להיעלם בשקט?

החזרת הברכות

רצונו האמיתי של יעקב

ניתן להבין כי ה' הוא בעצם בבחינת תנא דמסייע לרצונו האמיתי של יעקב, שהרי יעקב בעצמו, על ידי שליחת המלאכים (לב:ד-ז), מנסה ליזום את הפגישה עם עשיו מבלי סייעתא דשמיא. כלומר, למרות שה' מעוניין בקיום הפגישה, כפי שהרשב"ם סבור, הוא רק חיזק את כוונותיו של יעקב.

השאלה הנשאלת היא, אם כן, מדוע יעקב מנסה לפגוש את עשיו מלכתחילה. ייתכן שהכנת המנחה תוכל לספק לנו את התשובה. בהוראות לשליחיו, יעקב אומר כך:

ו"כאילו" הוא מנסה להתפייס עם עשיו, אך הוא מדגיש כי אין זו אלא העמדת פנים, הנובעת מפחד זעמו של עשיו.

על פי גישה זו, עשיו מרומה כאן בפעם השלישית על ידי יעקב: יעקב "קנה" את בכורתו וגנב את ברכותיו של עשיו - ועכשיו הוא מהתל בו על ידי יצירה של אשליית כפרה. טענה זו היא בעייתית, משום שהיא עדות שאי אתה יכול להזימה: על פי הרמב"ן יש לקרוא את כל הפרשה כשיקוף של האשלייה שיעקב מנסה ליצור, ולא כתיאור אובייקטיבי של המתרחש; על כן, הפרשייה מבטאת רק את מה שיעקב רוצה שעשיו יחשוב, ולא את מה שהתרחש באמת.

חרטתו האמיתית של יעקב

למרות זאת, אני סבור כי אין מדובר כאן ברמאות מצידו של יעקב. כפי שהראינו, הנמכת הקומה של משפחת יעקב ממשיכה גם לאחר שעשיו ויעקב הראו סימני ידידות זה לזה. עשיו חיבק את יעקב ונישק לו, ויעקב בתגובה לכך בכה; זהו כנראה בכי של הקלה, שנבע מן ההבנה כי עשיו לא מתכוון לפגוע בו, אך למרות זאת הוא המשיך בהיפוך הברכות. אם משמעות התרפסותו של יעקב היא אחיזת עיניים בלבד, שנועדה לרכך את זעמו של עשיו, אין טעם עוד להמשיך אותה אחרי שהובטח שלומו של יעקב. כמו כן, בנקודה זו, לאחר העלמות האיום על יעקב, מתרחשת שיחה חשובה בין עשיו לבין יעקב. יעקב ממשיך לפנות אל עשיו בגוף שלישי ובלשון "אדון" ומפציר בו לקחת את המנחה, אך עשיו משיב כי "יש לי רב, אחי" (לג:ט). עשיו מתכוון בסך הכל לומר שיש לו ממון רב, אך אנו, הקוראים, שומעים בדבריו גם הדים לנבואה שניתנה לרבקה "ורב יעבוד צעיר" (כה:כג), ומשמעות הדברים היא כי עשיו הוא אכן רבו ואדונו של יעקב; השיחה הזו מאבדת מחשיבותה אם היא נובעת רק מפחד ושקר. בנוסף לכך, יעקב לא מוכן לקבל סירוב מצידו של עשיו, ולמעשה הוא פחות או יותר מתחנן מעשיו שיקבל את מנחתו (לג:ז); משווה את ראיית פניו לראיית פני אלקים, ומבקש את סליחתו (שם); זו האחרונה מתוארת במונח "ריצוי", השאול מעולם הפולחן והקרבת (למשל ויקרא א:ג). האם כל זה הוא שקר? לא נראה לי; אני סבור שיעקב מתעקש כי עשיו, הצד הפגוע, יקבל את מתנותיו, משום שיש בהם פן של כפרה ותיקון - באופן פיזי ואמיתי - ליחס הקלוקל הקודם שלו כלפי עשיו.

אם עוד נותרו לנו ספקות, ניתי ספר ונחזי:

קח נא את ברכתי אשר הבאת לך, כי חנני אלקים
וכי יש לי כל. ויפצר בו, ויקח.
(לג:יא)

משמעות המילה "ברכת" איננה רק "המתנה שה' נתן לי ואני נותן לך"; יש כאן התייחסות מכוונת ל"את ברכתי לקח", הביטוי בו קובל עשיו על יעקב בשל גניבת הברכות (כז:לו) - "בא אחיך במרמה ויקח ברכתך" (שם כה), בלשונו של יצחק. אם כן, יעקב מציע לעשיו לקבל בחזרה את הברכות שלו: קח את ברכתי.

וְאָמַרְתֶּם גַּם הִנֵּה עֲבָדְךָ יַעֲקֹב אֶחָרִינוּ, כִּי אָמַר
אֶכְפְּרָה פָּנָיו בְּמַנְחָה הַהֲלֵכַת לְפָנָי וְאֶחָרֵי כֵן אֶרְאֶה
פָּנָיו, אוֹלֵי יֵשָׂא פָּנָי.
(לב:כא)

החיבור של המנחה עם רצון לכפרה מעלים אסוציאציה לעולם של ריצוי וכפרה על חטא. יעקב, מסתבר, מבקש סליחה, כדי לשכך את זעמו של עשיו.

המשך דבריו של יעקב מחזקים את הרושם הזה. יעקב מבקש שעשיו "ישא פניו", וזהו ביטוי מובהק של כפרה: כאשר מנחתו של קין לא מתקבלת, פניו נופלות, וה' מבטיח לו, בהתכוונו לפניו הנפולות, כי "אם תיטיב - שאת" (ד:ו); יעקב מבקש מעשיו את מה שקין לא זכה לקבל: נשיאת פנים, קשר מחודש ופיוס. יעקב גם מדבר על "ראית פניו" של עשיו, ומשמעות ראיית פנים היא מצוות הראיה ברגל והאיסור 'לראות את פני האדון ריקם' (שמות כג:יז, לד:כ); כפי שבני ישראל צריכים לעלות למקדש ה' כדי לראות את פניו, להתכפר ולתת לו מנחות - כך מתנהג יעקב ביחס לעשיו.

יעקב מעוניין, אפוא, להבהיר לעשיו כי מעמדו הוא של עני בפתח, של עבד שעניו תלויות באדונו. הוא מעוניין לשכך את זעמו של עשיו וליצור עמו מערכת יחסים חדשה; הוא מעוניין בכפרה ותשובה. אפשר להרחיק לכת יותר מכך, ולטעון כי המוטיבציה של יעקב באה לידי ביטוי לא רק בשליחת המנחות, אלא גם בעצם יצירת הקשר עם עשיו מלכתחילה.

יחסים הפוכים של עבודת ואדנות

יעקב מעמיד את עצמו בעמדת "העבד" ואת עשיו בעמדת "האדון". הביטויים "אח", "אדון" ו"עבד" מופיעים בפרשיית המפגש לא פחות משמונה פעמים כל אחד, והם מהות הסיפור כולו: מערכת יחסים של עבד ואדון בין שני אחים. בהתאם לכך, בפגישה עצמה יעקב משתחוה לעשיו שבע פעמים, ומורה גם לנשיו וילדיו לעשות כן (לג:ז-ז).

איך עומדים הדברים הללו ביחס לברכות שנתן יצחק ליעקב, בחשבו כי הוא עשיו?

יַעֲבָדְךָ עַמִּים וַיִּשְׁתַּחֲוּ לְךָ לְאֲמִים. הֲוֵה גִבִּיר לְאֲחִיךָ
וַיִּשְׁתַּחֲוּ לְךָ בְּנֵי אִמְךָ.

(כז:כט)

אנו יכולים לומר במידה רבה של וודאות שיש כאן היפוך של הברכות. עשיו היה אמור להשתחוות, אך במקום זאת יעקב משתחוה לו, כלומר עשיו הוא האדון. בסופו של דבר תכנונו של יצחק יוצא לפועל - וגם תכנונו של יעקב; הוא יצר קשר עם אחיו כדי לביים את הטקס וכדי להחזיר לו את הברכות שהוא גנב, על מנת שיכופר לו.

אחיזת עיניים נוספת?

המהלך המתואר כאן אינו חדש, וחלק גדול מפרשני המקרא הראשונים שם לב אליו אך לא רצה - או לא היה יכול - לגזור את המסקנות המתבקשות. הרמב"ן, למשל, הבחין בכך שיעקב מנסה להתנהג "כאילו" הוא אינו הבכור

פשר סיפור המאבק

המאבק כהכנה למפגש עם עשיו

עם "אחיו" לבן ועם אחיו עשיו, עם פחדיו, עם מצוות התשובה ובעצם עם כל מי שהוא - הוא המאבק עם המלאך.

קריאת השם על ידי המלאך מבטאת זאת בהצלחה רבה: לא עוד 'יעקב', האדם ש'מעקב' את הסובבים אותו, האדם שהשיג את הברכות על ידי התחזות לאחר; לא עוד האדם שנושא באשמה שעשיו מטיח כלפיו. מעתה ואילך הוא 'ישראל', אדם שנאבק והוכיח את עצמו; ישראל, ששם ה' נקרא עליו בשל מאבקי.

מסעות רצופים מאבקים

לסיום, הייתי רוצה לדון במוטיב המסעות, בו דנו גם בהקשר של אברהם, יצחק ורביקה.

בסוף פרשת וישלח יעקב חוזר אל אביו (לה:כז), ומסיים את המסע שהחל בתחילת פרשת ויצא. כמו כל המסעות של אברהם זקנו, גם המסע של יעקב מתחיל בציווי הכולל את השורש ה.ל.כ (כח:ב,י). כמו כן, תחנות המסע של יעקב, כמו של אברהם, הן חרן וכנען (יב:ד-ה, כח:י).

איזה מסע של אברהם הוא המסע יעקב - האם זהו המסע הראשון, של הלאומיות ועתיד, השני, של מוסריות והווה, או המסע השלישי, של עקידה ועלייה מעבר לזמן?

ניתן למצוא את כל המוטיבים הללו במסעו של יעקב, אך מוטיב נוסף, שאינו נמצא אצל אברהם, בולט מאוד אצל יעקב: יעקב הולך ונוסע בעזרת מאבקים; מאבק נגד יריבו - לבן עשיו והמלאך, אך בעיקר נגד עצמו, כדי להפוך לישראל. הוא נוסע את מסע התשובה, ונעשה לא רק אבי ישראל, אלא גם אבי המאבק לשינוי ולתשובה.

לעיון נוסף

1. דברינו סטו מפירושו של רשב"ם בנקודה קריטית: לפי רשב"ם, ה' מנע מיעקב לברוח כדי שיוכל לחזות בישועת ה'. (א) קראו שוב את לב:י-ג. כיצד קריאתו של רשב"ם תשנה את הבנתנו את יעקב כ"איש אמונה"? האם אותה הבעיה קיימת גם על פי פירושו?
- (ב) כיצד רשב"ם יסביר את קריאת ה'? ראו את דבריו המבריקים על לב:כט.
2. רש"י מביא מדרש הטוען כי המלאך הוא שרו של עשיו. האם יש לטענה זו ביסוס בכתובים? האם ניתן לבסס זאת על דברינו?
3. ראו לב:כא, לא ו-לג:י. האם יעקב מספר על הפגישה עם המלאך ב-לג:י? האם יש בכך תימוכין לשיטת רש"י לגבי שרו של עשיו? מדוע יעקב מתייחס לפגישה? עיינו ברש"י כב:י - האם ניתן לחשוב על תשובה אחרת?
4. קראו שוב את לב:כא עם ראב"ע ורמב"ן. כיצד הנושא של דיבור חיצוני ופנימי קשור לדיון על החרטה האמיתית והעמדת הפנים שתוארה לעיל?

ננסה כעת לסגור את המעגל ולפרש את סיפור המאבק עם המלאך. יעקב עוזב את בית לבן במטרה לתקן את יחסיו הרעועים עם עשיו; העניין מסתבך, משום שיעקב שומע שעשיו יוצא לקראתו עם ארבע מאות איש - ויעקב בטוח שהם מתכננים להרוג אותו.

יעקב צריך להתמודד כעת לא רק עם עשיו האמיתי, אלא גם עם עשיו שחי בסיטום שלו, כלומר עם הפחדים של עצמו; הוא צריך לא רק לבקש סליחה מעשיו האמיתי, אלא גם להאבק עם הפחד הקמאי שלו מפני עשיו.

יעקב מתנהג בהחלטיות ובנחישות, ונראה שהוא מתחיל להתגבר שני העשיו': הוא עושה את ההכנות הדרושות והולך לישון (לב:ז-יב); אך בלילה, בחושך, אולי בחלום, יעקב מתחיל להסס: הוא מרגיש כי המאבק למעלה מכוחותיו, ולכן הוא עוזב הכל ומנסה - מתוך פחד, אשמה או הרגל - לברוח.

בנקודה זו אנו חוזרים לסיפור המאבק עם המלאך. ה' שולח ליעקב את המלאך כדי למנוע ממנו לברוח; ה' מבין כי יעקב צריך את כפרתו של עשיו על העוולות שעשה לו. אדם פצוע וצולע אינו יכול לברוח, וכך נכפה יעקב לפגוש את עשיו. כאשר ה' דורש מיעקב להאבק עם מלאך הוא מוכיח לו שהוא יכול "לשרות" עם כל אחד; הוא מלמד את יעקב שהוא יכול להתמודד אפילו עם אחיו (ראה ראב"ע ואברבנאל). הנפילה הפיזית גורמת ליעקב להתרוממות רוחנית; הוא נדרש למצוא משאבים קיומיים חדשים כדי שיוכל לכפר על עברו.

משמעות שינוי השם

עתה עלינו לנסות להבין את הברכה ואת שינוי השם. המלאך מסביר ליעקב ששמו יהיה ישראל, "כִּי שָׁרִית עִם אֱלֹקִים וְעִם אַנְשִׁים וְתוֹכַל" (לב:כט). ניתן להבין כי המלאך הוא "אלקים" (במשמעות של כח או של יכולת הנובעת מה'), ואז יעקב באמת 'שרה' עם המלאך ויכל לו, אך מיהם ה"אנשים"? לא סביר לומר כי מדובר בלבן, שהרי לפי פירוש זה שינוי השם נמצא מחוץ להקשרו, וקשה לפרש שמדובר בעשיו, שהרי יעקב טרם פגש בו. ייתכן שהפועל "שרית" אינו מוסב כלפי העבר אלא דווקא כלפי העתיד - כפי ששרית עם אלקים, כך תוכל גם לאנשים. מאידך, ייתכן שדבריו של המלאך אינם נבואיים: ה'אנשים' שיעקב נאבק איתם הם עשיו שבסיוטיו ויעקב עצמו, על פחדיו, עברו ואישיותו הקודמת. למעשה, יעקב נאבק עם עשיו עוד לפני הפגישה איתו; הוא כבר רואה בעיני רוחו כיצד הוא יבקש כפרה וסליחה מעשיו, וכל הסיפור בנוי על המאבק התמידי והמתמשך של יעקב עם עברו. זהו מאבק של יעקב הנכלולי והתככן, היעקב שלא יכול היה להתמודד עם עצמו, עם האח שנעשק ועם מצוות התשובה.

נסכם ונאמר כי עד ה' ראינו שה' שולח את המלאך כדי שייאבק עם יעקב ויגרום לו לעמוד מול עצמו ומול עשיו; הנסיון של יעקב להתעלות על עצמו ולהתמודד עם עצמו,

1 עיין בשיעורינו לפרשת חיי שרה ותולדות [הערת העורך].

* כל הזכויות שמורות לשיבת הר עציון, תשס"ו *
* עורך: אייל קסנר *

* בית המדרש הוירטואלי שליך ישיבת הר עציון *
* <http://www.etzion.org.il/vbm> האתר בעברית: *
* <http://www.vbm-torah.org> האתר באנגלית: *
* *
* משרדי בית המדרש הוירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5 *
* דואל: office@etzion.org.il *
